

DOBOS ISTVÁN

Történelem és retorika*

– Kosztolányi háborús írásai a zsidóságról –

Történelem és retorika: e két fogalom kapcsolata nem minden feszültségtől mentes. A nyelvi közvetítés mozzanata az egykori esemény tárgyyszerű bemutatásának, vagy hiteles ábrázolásának a módozataiból sem iktatható ki. A történelem, bármi legyen is az, akár a megértés, akár a megjelenítés a visszatekintés célja, önmagában nem, jobbára csak elbeszélte alakban válik hozzáférhetővé. A történész előadása is megalkotott: az egyes események nem elszigetelten, de szóképek által létrehozott történeti mezőben, narratív szerkezetbe ágyazva léteznek, ennél fogva az esemény egyszerre értelmezhető a történet elbeszélésének illetve az elbeszélte történetnek a szintjén. Az irodalmárt jobbára az előbbi, a történészt az utóbbi érdekli. Egy dolog elbeszélése elejétől a végéig (*diégésziész*) a nyelv megnevező, megállapító, vonatkoztató működésének a tételezésén nyugszik. Ismeret, tudás és beszéd egységének megbomlása azonban kézenfekvő tapasztalat lehet olyan alkotó számára, kinek legfőbb foglalatossága írásművek létrehozása. Az állítás „egyértelműségével” szemben mindazok a poétikai tevékenységek, amelyeket a szinte mindig ironikusan fogalmazó Kosztolányi folytatott, elbizonytalanítják a jelentést: a nyelv általi létesítés a szépirodalomban, vagy az olvasó meggyőzését szolgáló műveletek az újságírásban, megismerés és retorika összeegyeztethetőségének a nehézségeire figyelmeztetnek.

Kosztolányi háborús írásainak a retorikája ellenszegül az egyértelműsítő magyarázatnak. Tanulságos példáját szolgáltatja ennek *A pillanat* című tárca, mely a háború kitörésének a hírért örökíti meg. Az olvasónak fel kell figyelnie hang és nézőpont összetett játékára. Az esemény egyidejű átélője számára a látvány, a véletlenszerűen feltáruló kép érzéki ereje és lebegő többértelműsége magával ragadó, ezért lelkesült, s nem a háború kitörésének a híre lelkesíti: „az életünk rendje fölborult, csak később, egész váratlanul döf szíven a pillanat. Mindnyájunknak mást és mást jelent.”¹ A háború bejelentése – mutatott rá az író – „színházi alaphelyzetet” teremtett, s az emberek meg akarták ragadni ezt a pillanatot, mert úgy érezték, hogy közvetlenül a történelem alakítóivá válhatnak.² A hétköznapiok elkallódnak a történelem emlékezetében, s a visszatekintés a felejtés ellen hat.

Teremtett nyelvi világokban elsősorban a beszédhelyzet, s a szöveggörnyezet függvénye, mit jelöl egy kifejezés. Végső soron a történész írásműve sem vonhatja ki magát a szöveg retorikai szerveződésének a hatálya alól, jóllehet itt – legalábbis elvileg – adottak azok a faktuális feltételek, amelyek mellett ténylegesen ellenőrizhető egy megnyilatkozás referenciális értéke. A fikcionális beszédmódok és a történelem „empirikus eseményeiről” szóló diszkurzusok abban legalábbis nem különböznek, hogy a valóságra vonatkoztatható jelölt hitére alapozva tulajdonít nekik jelentést az olvasó.

* A tanulmány az MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportban az MTA TKI támogatásával készült.

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A pillanat*, Nyugat, 7(1914), 335–336. Kötetben: KOSZTOLÁNYI, *Füst*, szerk., kiad., RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1970, 71.

² Kosztolányi egyidejű beszámolójával szemben Babits negyedszázaddal később, tehát merőben más hatástörténeti helyzetben idézi fel, mit jelentett számára a háború kitörésének a pillanata: „Ebéd után hirtelen elborult, szinte egészen sötét lett, mint ítéletnapján, a fák derékban megcsavarodtak, az udvar közepén hatalmas portölcsér emelkedett, s az emeletről egy ablaktábla csörömpölve zuhant a pázsitra. A kapu fölött magától csöngött a drótcsengő. Minden olyan volt, mintha csakugyan valami kozmikus erő ragadta volna meg a világot, s az elemek harcával jelentené be, hogy ezentúl minden másképp lesz, mint eddig volt. Valóban minden másképp lett, s azon a napon derékba törve, kétfelé oszlik az életem, mint különben talán mindenkié, aki akkor már ember volt.” BABITS Mihály, *Curriculum Vitae* = B. M., *Esszék, tanulmányok*, kiad., jegyz., utószó BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, II, 682–683. [1939. febr. 3.]

A nyelv retorikai természetének a félreértése az alapja a „szövegszerű” és a „világszerű” irodalmi alkotások éles szembeállításának a hazai irodalomtörténet-írásban. A referencia kérdését firtató viták magától értetődőnek tekintik a fenti kételemű konstrukciót, holott az olvasás folyamatában ez a modell egyszerűen követhetetlen. A nyelvi jel működése, kétféle, egymástól elválaszthatatlan, de egyensúlyba soha nem kerülő szerepe, megnevező, ábrázoló illetve tételező, jelentést létesítő tulajdonsága csakis egymással kölcsönhatásra lépve érvényesülhet az olvasásban. A befogadó nem rendelkezhet a lehetőségként minden szövegben adott, de minden egyes esetben másként kibontakozó jelölő folyamatok fölött, amelyeknek a megközelítése a poétika és az értelmezés összekapcsolását igényli, s nem az egyik vagy a másik nézőpont kizárólagossá tételét. A „referencia pillanata” feltartóztatathatatlannal eljön minden szövegmagyarázatban. Kosztolányi háborús írásai a zsidóságról konkrét eseményekhez kapcsolódnak, a szavakat bennük tehát nemcsak más szavak, de mondhatni a történelem is megelőzi. A közlemények viszonya a környező világgal ugyanakkor Kosztolányi esetében roppant összetett kérdés, mivel tárcái ötvözik a novella, a riport és az esszé stílusjegyeit, és ebből következően átjárhatóvá teszik a – rögzíthetetlen értelmű – „szépirodalom” és az újságírás közötti határokat.

Háborús viszonyok között nemcsak a szólásszabadság külső korlátozásával kell számolni, de a véleménynyilvánítás közvetlenségének az önkéntes visszavételével is: „a cenzúra – írja Kosztolányi – nem csupán afféle ellenőrző intézmény. Ha eltörölnék, akkor is élne. Cenzúra van bennünk, mindnyájunkban, kik beleszülettünk ezekbe az időkbe.”³ *Az újságíró álma*, Kosztolányi idézett, első cenzúráról szóló írása 1916. december 20-án jelent meg *A Hét*-ben, a második, *A kedves cenzor*, a *Pesti Napló*-ban, 1918. október 29-én. A nyelvi fellépések, különösen ilyen zord időkben, körültekintő retorikát igényelnek. Kosztolányi némely írása az Újszövetség tanításának szellemében a „Legyetek könyörületese!” – felszólítással foglalkozhat össze. A megszólítottak hiányában, a másik jóváhagyása nélkül azonban eldönthetetlen a beszédcselekvés, a performatív megnyilatkozás sikerültsége.

Nincs mód ezúttal kifejteni, hogy a történelem értelmével szemben támadt kétségek hogyan fogalmazódnak meg ugyancsak a retorika kérdéseként Kosztolányi írásaiban. A történelmet nem lezárt egységnek tekintette, hanem folyamatnak, amelybe az értelmező a maga korának hatásösszefüggései által meghatározva lép be, „hiszen benne élünk a történelemben”.⁴ Felfigyelt jelenlét és jelentés elválására, arra, hogy az átélt történelmi pillanat jelentése elhalasztódik, s csak később társul hozzá értelem: „Azt hiszem, mindenki számára más és más pillanatban válnak jelentőssé és érzékelhetővé a végzetes események. Ez nem az a pillanat, mikor megtörténnek.”⁵ Az átélt esemény megértése tehát később következik be, maga is villanásszerűen. A *jelentés* keletkezésének a „pillanata” ismét *jelenléthatást* vált ki: „Meg kell várnunk a pillanatot, a tragikus pillanatot, amikor valami kis motívum a közelünkbe hozza, személyessé teszi, és mindnyájan – külön-külön – egyénien értjük meg, a sugallat közvetlen közlőképessége által, hol vagyunk és hová tartunk. Nem tudnunk, éreznünk kell a történelmet. Azzal az érzéssel, mellyel önmagunkat érezzük, a sugallat zsigerekig ható testi erejével.”⁶ Kosztolányit foglalkoztatta a történelmi tapasztalat időbeli meghatározottságának kérdése, az értelmezés távlatainak változása a résztvevő, a tanú, a kortárs, illetve a visszatekintő viszonylatában. Írásai érzékeltetik, hogy a tömegmédiум szerepét akkor betöltő napilapok szalagcímei milyen erőteljesen alakították a háborúról alkotott képet, s szinte elő(re) írták a bekövetkező eseményeket.

Az újságíró Kosztolányi nyelvhasználata sem nélkülözi az iróniát, ezért ellenáll a jelentésszűkítő ideologikus olvasásmódnak. E szabály alól még az olyan, látszólag teljesen egyértelmű írások sem kivételek, mint az antiszemita közbeszédet pellengérre állító *Éjszaka a vonaton*. A zsidóellenes kirohanásokat hallgatva az érintettek csak megilletődötten bólogatnak, mintha dicsérnék őket. Kosztolányi megjelenítésmódja zavarba ejtően többértelmű. Az olvasónak

³ KOSZTOLÁNYI, *Az újságíró álma* = K. D., i. m., 353.

⁴ Uő., *Az élet tánc* = K. D., i. m., 235.

⁵ Uő., *A pillanat* = K. D., i. m., 70.

⁶ Uő., 71.

kell eldöntenie, miről árulkodik a mozdulat: szerencsétlen szellemi restségről vagy éppenséggel játékos fölényről, amely egyszerre teszi nevetségessé a közhelyet, s kerüli el bölcsen az összeütközést. A felkavaró beszámoló nyitva tartott befejezése merészségre vall, illetve olyan szabadgondolkodóra, akinek csak az írásmű törvénye szab saját mértéket. A korábban idézett újságcikk, *A pillanat* iróniája is megtévesztő lehet. Az egyidejű beszámoló bizonyos részleteiben úgy tűnik, mintha Kosztolányi igenelné a háborút, holott a megfigyelt jelenségben feltárulkozó összefüggés felfedezése villanyozza fel: a kor embere azért ragadja meg oly hevesen a kínálkozó lehetőséget, mert a történelem színpadára akar kerülni. Ellenpéldaként talán a *Szív*⁷ című írás említhető, mely a megszokottnál mérsékeltbben szólaltatja meg az iróniát.

Az elbeszélő vonatra várva a pályaudvaron zsákhegyet fedez fel. A különös építményt nézve az író képzelete életre kelti az elvesztett otthonokat, amelyekből egy-egy menekült valamit a zsákjában magával hozott. Aki megtalálja a holmiját, „az első pillanatban szinte-szinte ölelkezik vele”.⁸ Egy kitömött mókus, egy hálósipka, baba, vagy kispárna a menekülők családtagjai. A szemlélődő kívülről, de megrendülten sorsközösséget vállal a kiszolgáltatott emberekkel: „...éreznem kell, hogy ma a kis család egy nagy családdá alakult, és ennek a nagy családnak én is tagja vagyok. Itt van a család a pályaudvaron, az utcán, az egész földön. Be lehetne teríteni az egész földgolyót e csíkos ruhákkal, e vörös és pecsétos abroszokkal, e bitang jószágokkal, mi pedig leülhetnénk mind, ehhez az asztalhoz. Ez az egész emberiség családi köre, vacsorázó asztala lenne.”⁹ A tárgyak magukon viselik a fájdalmak véseteit: „Mindegyik egy kis oltárka.”¹⁰ A menekült beraktározott otthonának a szíve dobban meg, amikor egy zsákban megszólal az ébresztőóra.

Jóllehet Kosztolányi távol tartotta magát a közvetlen politikai cselekvéstől, újságcikkei mégis érintkezésbe kerültek ezzel az övezettel. A galíciai menekültek védelmében írt cikk megrendelője az *Egyenlőség* című lap volt, amelyben Kosztolányi Dezső rendszeresen publikált 1916 és 1918 között.¹¹ Az *Egyenlőség* a magyarországi neológ zsidóság szabadelvű fóruma volt, a vallási és kulturális közösség gondolatát képviselte, a nemzetiségi elzárkózással szemben az önkéntes asszimilációt hirdette bizonyos hagyományok megtartásával.¹² Ennek az eszménynek a Galíciából menekült zsidók nyilvánvalóan nem tudtak megfelelni, ugyanis „a történelmi Magyarország határain kívül éltek, következésképpen nem érezték magukat magyarnak; magyarul nem tudtak, és a legcsekélyebb mértékben sem azonosultak a hivatalosan deklarált háborús célokkal. Viszont belevetették magukat a háborús nélkülözések talaján burjánzó feketekereskedelembe és sokan közülük hihetetlenül rövid idő alatt irigylésre méltó vagyonra tettek szert.”¹³ A menekültek befogadását szorgalmazó lap támadásoknak tette ki magát, ugyanis a közvélemény ellenezte a tömeges beáramlást, s nem tett különbséget kisemmizett menekült és ügyeskedő hadseregszállító között. Az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos ezért kéri fel bizalmasan régi barátját, Kosztolányit, hogy keresztény magyar íróként vezércikkben védje meg „ezt a szerencsétlen tömeget, mely nem »bevándorol«, hanem »menekül« hozzánk”.¹⁴

Annyi bizonyos, hogy a nagy háború új korszakot nyitott a modernitás történetében, s Kosztolányi újságcikkei e fordulaton belül jól érzékeltetik azt a változást, amely a magyar zsidóság helyzetében 1916–1917 táján bekövetkezett.¹⁵

⁷ KOSZTOLÁNYI, *Szív* = K. D., i. m., 91. [*Világ*, 1914. dec. 10.]

⁸ *Ua.*

⁹ *Ua.*, 92.

¹⁰ *Ua.*, 93.

¹¹ KOSZTOLÁNYI, *Mi, buszonötegren...*, *Egyenlőség*, 35(1916), 1-2. (Kötetben: KOSZTOLÁNYI, i. m., 315-317.)

¹² Vö. LŐRINCZ Anita, *Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség című folyóirat kapcsolata*, It, 2012/1, 67-73.

¹³ BORSÁNYI György, *Zsidók a munkásmozgalomban*, Világosság, 1992/2, 147.

¹⁴ SZABOLCSI Lajos, *Két emberöltő: Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*, Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 184.

¹⁵ A történetírásban nem alakult ki egységes álláspont a zsidóellenességgel szembeforduló *Egyenlőség* szerepvállalásával kapcsolatosan. A katonai szolgálat elkerülésének megkísérlése bizonyos foglalkozási ágakban – kereskedők, orvosok, ügyvédek, szabad értelmiségiek – az életmódból következően az átlagosnál magasabb lehetett. A zsidóság össznépszerűségén belüli arányához képest az említett rétegekhez tartozók a zsidóság körében nagyobb számban

Jogosult-e éles korszakhatárt kijelölni? A történészek véleménye megoszlik erről.¹⁶ Az látni való, hogy a zsidóság szerepvállalásával kapcsolatos bírálatok ettől fogva egyre nagyobb teret kapnak a nyilvánosság fórumain, s immár nemcsak az élclapokban, a hatósághoz intézett panaszos beadványokban vagy a tárcairodalomban, de a parlamentben is. Vázsonyi Vilmos 1916. február 5-én tartott képviselőházi beszédében azt mondta, hogy a beolvadásra nézve kívánatos volna „a foglalkozási ágak helyes szétoztása a nemzeti egység szempontjából, hogy egy foglalkozásnak se legyen felekezeti jellege”.¹⁷ Történelem és retorika nehezen kibogozható összefonódására lehet példa a fenti idézet. Vázsonyi ugyanis a zsidóság beolvadásának megkönnyítése érdekében fogalmazza meg javaslatát,¹⁸ amely könnyen félreérthetővé válik a *korabeli tapasztalati térből* kiemelve.¹⁹

Tudvalévő, hogy a történeti tapasztalat előzetes megértése nem utolsósorban öröklött beszédrendek, kifejezésmódok, és retorikai alakzatok közvetítésével történik. 1916-ra, 1917-re visszatekintve a mai kutató közelíthet Kosztolányi szóban forgó újságcikkeihez az életmű egészében gyökerező fogalmakkal. Az író álláspontja *ekkor* a zsidóság megítélésével kapcsolatban nemzeti szabadelvű felfogást fejez ki, melyhez a hagyományok tisztelete éppúgy hozzátartozik, mint a személyiség méltóságának védelme. Ezeknek a kategóriáknak a jelentése jól körülhatárolt, alaposan feltárt, s bizonyos mértékben rögzített. „A konkrét történelem – ahogy Koselleck írja – meghatározott tapasztalatok és meghatározott várakozások közegében pereg.”²⁰ A zsidóságról alkotott jellemző nézetekhez viszonyítva Kosztolányi írásait, különösen indokolt az *egykorú tapasztalati tér és várakozási horizont* kölcsönhatását figyelembe venni.

Ágoston Péter jogtudós szintén a teljes beolvadás híve volt, ezért szorgalmazta maga is az „eloszlást” a foglalkozási ágak körében,²¹ s ezért ellenezte az elkülönülés ellentétes folyamatát felerősítő ortodox galíciaiak tömeges beáramlását.²² A *zsidók útja* című 1917-ben Nagyváradon megjelent könyvéről élénk vita bontakozott ki a magyar közéletben, amely végső soron azóta sem jutott nyugvópontra.²³ A Társadalomtudományi Társaság *Zsidókérdés Magyarországon* című

képviseltették magukat. „Ezt a *társadalomtörténeti szempontokkal magyarázható* jelenséget az egyre erőteljesebben fellépő antiszemiták – könnyelmű és később katasztrofális hatásának bizonyult általánosító módszerükkel – alaposan kihasználták. S erre a magyar zsidóság vezetői is rosszul reagáltak. Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője és a lapban publikáló szerzők az okok magyarázata helyett magukat a *tényeket* kérdőjelezték meg. Semmi jele ugyanis annak, hogy azok, akik bevonultak, ne teljesítették volna ugyanúgy hazafias kötelességüket, mint mások.” GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon*, Bp., Osiris, 2001, 94.

¹⁶ Bihari Péter elgondolása szerint a „zsidókérdés” és a középosztály problémája erőteljesen összekapcsolódott az első világháború időszakában. A zsidóság megerősödött, s ez a fejlemény végletesen megosztotta a középosztályt: „a magyar zsidók kimagaslóan fontos, új szerepekhez jutottak a társadalom életében, és tovább erősítették meglévő pozícióikat a gazdasági és a kulturális szférában. Különösen sokan voltak a hadiszállítók és a hadimilliomosok irigylet rétegében.” BIHARI Péter, *Lövészárkok a háborúban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2008, 247.

¹⁷ ÁGOSTON Péter, *A zsidók útja*, Nagyvárad, Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság, 1917 (A jövő kérdései, 2), 308.

¹⁸ Vázsonyi Vilmos az Esterházy-kormány (1917. jún. 15.–1917. aug. 23.) igazságügy-minisztere, majd annak bukása után a harmadik Wekerle-kormány (1917. augusztus 23.–1918. okt. 31.) tárca nélküli minisztere az élclapok egyik céltáblája volt, Jászi Oszkár és Weiss Manfréd mellett Vázsonyi személyében öltöttek testet a zsidók „térfoglalásával” kapcsolatos általánosítások, ellenszenves tulajdonságok.

¹⁹ Reinhart KOSELLECK, „*Tapasztalati tér*” és „*várakozási horizont*” – két történeti kategória = R. K., *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, Bp., Atlantisz, 2003, 401-430.

²⁰ *Uo.*, 406.

²¹ „A nagybirtokosok közt 20,3 %-a a zsidó s a gyárosok és bankárok közt ennél a százaléknál nem nagyobb a keresztények arányszáma. Ez a tény mutatja annak szükségességét, hogy itt tenni kell valamit.” ÁGOSTON, *i. m.*, 316.

²² Ágoston a fogadó kultúrák nézőpontjából értelmezve ítéli magyar és magyar-zsidó részről egyaránt kezelhetetlennek a galíciaiak tömeges bejövetelét: „A zsidókérdés megoldása ma Magyarországon annyiban a kultúra kérdése, mert a magyar kulturált zsidó nem elég erős arra, hogy a keletről beözönlő készülő kulturálatlan zsidóságot rövid időn belül felemelje. De a magyarság sem elég erős arra, hogy a folyton beözönlő keleti zsidóságot magába olvassa.” *Uo.*, 6.

²³ E tanulmány szoros értelemben vett tárgya, Kosztolányi zsidóságról szóló háborús írásai szempontjából Ormos Mária monográfiájának az idevágó, lényeges megállapításai érdemelnek figyelmet. Ágoston két csoportra osztotta a zsidóságot: „Egy részét magyar szempontból veszélytelennek [...] tartotta [...]. Másik részét azonban, azt, amelyik

kiadványa, mely a *Huszádik Század* körkérdésére érkezett válaszokat közölte 1917-ben, nem hivatkozik a felhívásban név szerint Ágostonra, de érzékelhetően *A zsidók útja* megjelenése volt a vállalkozás egyik ösztönzője. A magyar tudomány és irodalom képviselői eltérően nyilatkoztak arról, létezik-e, s ha igen, mit jelent a „zsidókérdés”.

Kosztolányi különvéleményt fogalmazott meg *Szeszélyes riport a villanyvárosról, az irodalomról és a huszádik századbeli hitvitázókról* címmel 1917-ben, amelyről később részletesen szöveglok. Az elemzésre kiválasztott korpusz körvonalazásához előzetesen az *Éjszaka a vonaton* című kolozsvári úti beszámolót, s a *Mi buszonötezen* című vallomást említeném 1916-ból. Az előbbi különleges forrásként szolgálhat a háttér mindennapjainak mentalitástörténeti szempontú kutatásához. A narratívát formáló közgondolkodásról ugyanis elsősorban efféle „nyelvemlékekből” szerezhetünk tudomást, nem a statisztikákból vagy a rendeletekből. Kosztolányi pillanatfelvétele valósággal érintésnyi közelségbe hozza a hétköznapi zsidóellenesség jelenségét. A nyomasztó közeg egymáshoz hasonítja a véletlenszerűen egymás mellé került utasokat a vonatfülkében. A hangoltság teremt közösséget köztük, ezért lényegében mindegy is, mit mondanak, egy idő után félszavakból is megértik egymást. A *Mi buszonötezen* körültekintően megalkotott többszólamú szöveg. A többes szám első személy a földönfutóvá lett galíciai zsidókra vonatkozik. Az ő könyörgésük vezeti be a szöveget. A szövegek értelmező kölcsönhatásának köszönhetően azonban megváltozik a *mi* jelentése: a kitaszítottak és a befogadók testvéri közösségének a megnevezésévé alakul át: *Mi buszonötezen*. Az elbeszélő a kölcsönös megértés előmozdítása érdekében több lépést tesz. Először a jövevények idegenséget hangsúlyozza, s a teljes kiszolgáltatottságukról tett vallomással kísérel meg együttérzést kiváltani irántuk. Majd érintkezési pontokat, hasonlóságokat keres, ezért folyamodik a vendégség képzetéhez. Két szólást idéz. Mindkettő évszázados történelmi tapasztalatot sűrít egyetlen mondatba. Az első a házigazdák kedélyére vonatkozik: „Nálátok a nóta azt tartja, a magyar még akkor is sír, mikor vigad. Mi nem vigadunk sírva, mert sohase vigadunk. De mindig sírunk. Egyik költőnk, aki zsargon nyelven ír, azt mondja a zsidókról, hogy *könnymilliomos*.”²⁴ A kedély alaphangoltsága különbségeket, de hasonlóságokat is mutat, s az így kibontakozó párbeszédben egyre ismerősebbé válik a távolról érkezett, titokzatos emberek világa. A második mondás magára a kiszolgáltatott emberi helyzetre vonatkozik, amelyet mindenki megérthet, tartozzék bárhová: „Ismeritek ti is a mérges ebeket, a göröngyöt, a tövist, a mostoha világmindenséget. Hiszen azt mondjátok: *Szegény embert az ág is húzza*.”²⁵ Kosztolányi sugalmazása szerint a szenvedés tapasztalata teremthet közösséget az új otthon keresők és a befogadók között.

A kikeresztelkedett, katolikus vallásra áttért nevesebb zsidó magyar családok elleneztek a keleti szokásrendet őrző, ortodox, magyarul nem beszélő galíciai zsidók tömeges befogadását Magyarországra. Az asszimilációt illetően megváltozik a magyar liberális zsidóság véleménye a háború idején. Jellemző, hogy a polgári radikális irányvonalat képviselő *Huszádik Század* köréből is érkezett a körkérdésére olyan válasz, amelyik a beolvadt zsidókra nézve tartja veszélyesnek az idegen, „zsidó zsidók” tömeges megjelenését.²⁶ Az antiszemitizmus feléledésétől tartanak, másfelől a keletiek jelenléte számukra „mementó”, s nem akarják, hogy emlékeztessék őket saját „feledésre ítélt” származásukra.²⁷

nemrégiben jött az országba, és nem hasonlított a régen megtelepedett zsidókhoz, nem beszélt a magyar nyelvet, megtartotta ősi (annak vélt) ruházatát, szokásrendszerét, nos, ezeket a zsidókat látni sem akarta az országban. Ezzel beleillett a »galiciánereket« ostromozók táborába.” ORMOS Mária, *A katedrától a halálsorig: Ágoston Péter 1874–1925*, Bp., Napvilág, 2011, 73.

²⁴ KOSZTOLÁNYI, *Mi buszonötezen...*, i. m., 316.

²⁵ Uo.

²⁶ Lásd. Bölöni György választát: *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszádik Század körkérdése*, Bp., A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 1917 (A Huszádik Század Könyvtára, 64), 61.

²⁷ Kapcsolódik e lélektani helyzethez Hannah Arendt életrajza, melynek tanúsága szerint a „tényleges” asszimiláció több szempontból is lehetetlen. Az idegenellenes környezet a „zsidó zsidókat” nem fogadja el, csak azokat, akik mások, mint a zsidók. Nem elég azonban döntést hozni az utóbbi mellett – egyéni választás eredményeként –, az asszimilánsnak ugyanis különböznie kell a zsidó tömegektől is, vagyis nem lehet többé szolidáris saját népével. Hannah ARENDT, *Rabel Varnhagen: Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik*, München–Zürich, Piper Verlag,

Kosztolányi *kifejezőmódja* a tapasztalati tér fontos történeti meghatározottságaira hívhatja fel a figyelmet. *A halál nyája* című írása az orosz követ Monarchiához intézett fenyegetésével vet számot, mely szerint a front elé tolva fedezéknek fognak használni 1500 összefogdosott zsidó családot, hogy „a ti testvéri fegyveretek löje őket szitává”.²⁸ Kosztolányi testvéri fegyverekről beszél. A gyáva ötlet tehát azért foganhatott meg az ellenség hadvezetésének a fejében, mert 1915-ben visszatartó erőt jelentett a Monarchia vezetői számára egyenrangú zsidó állampolgárainak a veszélyeztetése. Kosztolányi a szellemi üresség és az erkölcsi züllöttség számlájára írja a hitvány szórakozást. A 19. század végén tetőző modern dekadencia életérzésével magyarázza a förtelmes élvezet utáni vágyat: „Csak az orfeumok agg, reszkető rouéi gondolnak ki ilyeneket, azok, akik a kéjt vérrel szeretik fűszerezni, a fogatlan, kopasz, gyáva szerelmesek, a borzalom tébolyultjai, akik az új idők minden kényelmét arra használják, hogy csiklandóssá varázsolják a szenvedést és a halált.”²⁹ A 20. század *elejének* embertudománya és történelemszemlélete alapján értelmezi itt a tömegmészárlás visszatartó ötletét Kosztolányi. Az elképzelt esemény megjelenítésével ad távlatot a magyarázatnak, s azt nyomatékosítja, hogy a háború kivételes borzalma kizökkentette a történelmi idő menetét. Éles szemmel mutat rá arra, hogy az *üzemszerűsége* különbözteti meg ezt a tömeggyilkosságot a történelem korábbi eseteitől: „A dekadens római császárok rothadó koponyájában sok hasonló tréfa érett meg. Oroszlánok torkába küldtek mártírokat, hogy a hegyes foguk az isten lisztjévé őrölje őket. Valaha az ágyúcsövekre kötözték a mezítelen nőket. Velük akarták irgalomra bírni az ellenséget. Ilyesmiről, ilyen szilaj és sötét tömeggyilkoltatásról azonban még nem hallottunk. Ezen rajta van az újkor bélyege. Hideg és éles, perverz, mint az antik örület, de nem egyéni, egyszerre ezreket küld a halálba, és egy csapással végezteti ki őket, gyári halállal.”³⁰ Kosztolányi történelmi korszakváltást érzékel. Sejtése szerint az eljövendő nemzedékek a *sötét középkor* után talán *sötét újkorként* fogják emlegetni az első világháború időszakát, ahová, ha Nero visszatérne, talán sírni is meg tanulna.

Tudvalévő, hogy a célszerűség és a hatékonyság gyakorlati megfontolásai, a pusztítás üzemszerűsége teljes mértékben a második világháborúban végrehajtott gyilkosságokat fogja meghatározni. A fenti példa a tapasztalati terek történeti különbségét volt hivatott érzékeltetni a kifejezőmód futó elemzésével. Lehetne Kosztolányi háborús írásaiból más eseteket is említeni a változó tapasztalati tér és a jövőre vonatkozó várakozás szoros összefüggéséről. Kosztolányi úgy érzékelte 1917 májusában, hogy a központi hatalmak egy gyékényen árulnak az ellenséggel, az angolokkal, legalább a „zsidó köztársaság” megalakítását illetően. Ma már tudvalévő, hogy a német és az angol elképzelések különböztek, s az angolok két vasat tartottak a tűzben. Közvetlenül a háború kitörése után Anglia és Franciaország hozzálátott a török hódoltsági területek felosztásához. Anglia politikáját mindvégig a német–török fennhatóság gyengítése határozta meg. Ennek jegyében támogatta Edward Lawrence a brit titkosszolgálat ezredese Husszein Ibn Ali lázadását, aki 1916. június 17-én kikiáltotta magát az „összes arabok uralkodójának”. A mozgalom végeredményben nem vezetett sikerre, de a török hatalom így is meggyengült a térségben. A háború idején a zsidó közösség felajánlotta segítségét az ország felszabadításához. Az angolok 1917-ben zsidó önkénteseket toboroztak Nagy-Britanniában, kiképezték és felszerelték őket, majd 1918-ban a „Zsidó Zászlóaljat” Palesztinába vezényelték. Az egységet az első arab felkelés után 1921-ben feloszlatták. A háború alatt született egy dokumentum, amely végső soron lépcsőfokot jelentett az Izrael megalakulása felé vezető úton. Ez az 1917. november 2-án napvilágot látott Balfour-nyilatkozat, amelyben az angol kabinet külügyminisztere kifejezte Anglia jóindulatát „a Palesztinában megteremtendő zsidó nemzeti otthon gondolata iránt”.³¹ A levélben nem esett szó a független Izrael állam megalakulásáról.

2013. Lásd a könyv 1995-ös kiadásához kapcsolódó esszét a zsidók asszimilációjáról: VAJDA Mihály, *Vagy pária, vagy parvenü*, Múlt és jövő, 2001/1, 32.

²⁸ KOSZTOLÁNYI, *A halál nyája* = K. D., i. m., 125.

²⁹ *Ua.*

³⁰ *Ua.*, 126.

³¹ „His Majesty’s Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people.” Forrás: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/balfour.asp (Letöltés ideje: 2015. jún. 10.)

Franciaország és Anglia Palesztina sorsáról nem tudott dönteni, így az végül angol nyomásra 1918-ban brit mandátumterület lett a Wilson amerikai elnök által kiadott 14. cikkely alapján.

A tapasztalati terek különbségét Kosztolányi esetében különösen tanácsos szemmel tartani, mivel az író véleménye – szinte kivétel nélkül minden kérdésről, így a zsidó–magyar együttélésről – idővel változott. A *Szeszélyes riport a villany-városról, az irodalomról és a huszadik századbeli hitvitázókról* című írás, „Nagyvárad, 1917. március” kelezéssel a főszöveg előtt, „K. D.” monogrammal ellátva jelent meg az *Arcok és Álarcok*, 1917. március 29-i számában. Mint *Heti Újság* 1917. március 15-én indult, s Kosztolányi a lap rendszeres szerzője volt. Kötetben először 2001-ben a *Gyémántgöröngyök* című válogatás szerkesztője adta közre a szöveget a kétes eredetű írások között.³² Kosztolányi szerzősége mellett szól az írásmód jellegzetességei mellett, hogy 1917. március 18-án, Nagyváradon lépett fel, a cikk pedig friss nagyvárad-i élményekről számol be. A konkrét esemény dr. Ágoston Péter *A zsidók útja* című kötetének megjelenése és az annak kapcsán kirobbant vita. A cikk írója utal arra, hogy személyesen ismeri a nagy vihart kavart könyv szerzőjét, s ez szintén egyezik Kosztolányi életrajzával, hiszen Ágoston számos korábbi cikkét a *Világban* közölte, melynek Kosztolányi belső munkatársa volt.

A „szeszélyes riport” mint műfajmeghatározás, nem nélkülözi az ironiát. Bár a ’hírül ad’, ’visszahoz’ jelentésű latin *reporto* igéből eredeztethető angol *report* (’beszámoló’) összetett kifejezőmód megnevezésére szolgál, így felhasználhatja az esszé, s az interjú elemeit, de alapja a tárgyyszerű tényközlés. Kosztolányi tárcájában a személyes élmény átadása és a szabad elmélkedés veszi át a tudósítás szerepét. A cím továbbá a korszerűtlen jelenségek, „*huszadik századbeli hitvitázók*”, és az egymástól merőben elütő tárgyak „*villany-város, s irodalom*” mellérendelő halmozásával ugyancsak előhívja az ironiát, az értékelés távlatainak váltakozását. A hitvitázók az úgynevezett sötét középkorhoz kapcsolódnak, s nem a fény városához. Kosztolányi a szerző nevének említése nélkül idézi a nagyvárad-i költő sorait: „Ó, Várad, villanyváros.” Somlyó Zoltán válogatott verseinek posztumusz kiadása elé Kosztolányi ír majd előszót. Az irodalom megújítása élénk visszhangot keltett a háború előtti időszakban, ma viszont a város „tüzes bölcsőre” emlékeztet, amelyet másféle eszmék hevítenek. Dr. Ágoston Péter jogakadémiai tanár a közelmúltban a nagyvárad-i társadalomtudományi társaság kiadásában „testes könyvet tett közzé *A zsidók útja* címen, melyben éles tollal támadást intézett a zsidóság ellen, s végső következtetése az, hogy a magyar zsidóságnak meg kell szűnnie, mint külön testnek, egyetlen feladata az, hogy elveszítse tudományosan úgy se létező faji tulajdonságait és beolvadjon. Sokan antiszemita támadást véltek a könyvben.”³³ A negyedfélszáz lapos könyv e tömör összefoglalása alapján nehezen dönthető el, hogy Kosztolányi mivel azonosul a bírálatok közül. Az antiszemita minősítést vélekedésként idézi, ellenben saját értékelésként fogalmazza meg, hogy Ágoston könyve a zsidóság ellen intéz éles támadást. E megkülönböztetésnek többféle magyarázata lehetséges.

A zsidók útja az önbírálat hagyományába illeszkedik. Részben e megszólalásmód retorikai örökségével magyarázható, hogy a szerző szenvedélyesen fogalmaz. Számos kijelentése zavarba ejtő: „A zsidóbírálat nem antiszemitizmus.”³⁴ E tétel, mint tudjuk, veszedelmesen kisajátíthatónak bizonyult a későbbiekben. Ágoston azonban 1917-ben az egyidejű történelem alábbi tapasztalatára alapozta jövő iránti várakozását: „gondolkozzunk akárhogy a háborúról, azt a következményt maga után fogja vonni, hogy az együvé tartozók közelebb fognak egymáshoz jutni.”³⁵ Ma már persze könnyen belátható, hogy ez az egységesülés torz formában, az egymástól elkülönült, sőt nyíltan szembenálló táborokon belül következett be a proletárdiktatúra bukása és az ország összeomlása után. A tárgyi hűséghez hozzátartozik, hogy a magyar zsidóság sem volt egységes, s jövőre vonatkozó várakozásaik is eltértek egymástól ekkor. Az *Egyenlőség* az

³² KOSZTOLÁNYI, *Szeszélyes riport a villanyvárosról, az irodalomról és a huszadik századbeli hitvitázókról* = K. D., *Gyémántgöröngyök*, szerk. URBÁN László, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, 170-174.

³³ Uo., 171.

³⁴ ÁGOSTON, *i. m.*, 271.

³⁵ Uo., 296.

antiszemitizmus teljes pusztulását jósolta, mivel a háború, ahogy a lap fogalmaz „új vérszerződés” létrejöttét jelenti a zsidók és nem-zsidók között, melynek köszönhetően a vallási és faji előítélet válaszfala lebomlik. Az *Ungarländische Jüdische Zeitung* ellenben Cassandra hangján beszélt az antiszemitizmus újjáéledéséről.³⁶ A háború hatását illetően megoszlott a hazai zsidóság véleménye.

Kosztolányi finoman elhatárolja *A zsidók útja* szerzőjét a megbélyegző antiszemita minősítéstől, és szabadgondolkodó tanárnak nevezi. E világos megkülönböztetés magyarázata beláthatóvá teheti azt az időbeli távolságot, amely elválaszt bennünket attól a korszakhatártól, amelyben a szabadelvű beállítottság legalábbis az irodalom, a társadalomtudományok, s tágabb értelemben a közvéleményformáló értelmiségek világában még továbbra is meghatározónak számított. E szellemi légkörrel magyarázható Kosztolányi fesztelen, nyitott hozzáállása a könyv megjelenését követő vitához. Ágoston nemcsak zavartalanul képviselhette ekkor a nagyvárad közéletben a maga radikális meggyőződését, de a másik politikai oldalhoz tartozók körében is tiszteletet váltott ki, mert „hegyparti” szemléletét egész személyiségével következetesen és hitelesen képviselte. Nem véletlen, hogy Kosztolányi éppen azt a jelenetet idézi fel, amikor az ifjú Ágoston a társadalomkutatókat megosztó vitában szenvedélyesen követeli az egyetemes emberi szabadságjogok érvényesítését minden megszorítás nélkül.

Kosztolányi futólag említést tesz a nevezetesebb röpiratokról, amelyek éppoly szenvedelemmel tárgyalják a kérdést, mint Ágoston. Teljes joggal emeli ki Antal Sándor *A magyar zsidóság jövődjéje, vagy: Felelet dr. Ágoston Péter nagyváradai jogtanárnak* című munkáját a különösen éles bírálatok közül. Való igaz, e sodró erejű röpirat kemény kritikát fogalmaz meg, de nem vonja kétségbe a szerző jóhiszeműségét. Ellenben kárhoztatja a könyv közzétételének óvatlan időzítését: „egyenetlenséget teremtett olyan időben, amikor a szolidaritás a legfőbb érték és abban a táborban, amelynek erő kifejtésére a hadviselő államnak nagy szüksége van. A váratlan helyről jött támadást most visszautasítjuk.”³⁷

Ágoston könyve előszavában felhívja a figyelmet a háborúban kiéleződött ellentétek veszélyeire, s hitet tesz a kölcsönös megértés mellett, amelynek meg kell előznie a végső célt, az egymásba olvadást. A szerző igazságkereső szenvedélye gyakran csap át önpusztító bírálatba, különösen, amikor a rendi elzárkózásra emlékeztető különállást ostromozza. Mértéket veszítve beszél arról, amiről majd Bibó higgadt tárgyyszerűséggel a vészkorszak borzalmait után: a zsidók és a környezet egymásról szerzett tapasztalatairól a társadalmi lehetőségek igénybevétele, az értékrendszerhez való viszony, valamint a bántalmak és az elégtétel keresés terén.

Kosztolányi a hitvitázók megnevezéssel utal a szembenálló felek tántoríthatatlanságára, a szöveg jellegzetes retorikai alakzataival pedig a meggyőződések összebékíthetetlenségére: „vitázó alcímek olvashatók, felkiáltó- és kérdőjelekkel: Miben tévedett Ágoston stb. stb.”³⁸ A reformáció korában virágzó írásmű szerkezeti elemeinek a mértéktelen használata a kizárólagos szemléletmód időszerűtlenségére világít rá. Kosztolányi derűs fesztelenséggel számol be arról, hogyan szövik bele a helyi színészek az operett előadásába Ágoston beolvadást szorgalmazó gondolatait, felszabadult nevetést váltva ki a nézőtéren. Kosztolányi egykor azért becsülte a radikálisok szélsőbaloldalán feltűnt fiatal Ágostont, mert hitelesen eggyé vált forradalmárszerepével. Most viszont tanácstalanul áll műve előtt. „Hogy mi lehet állásfoglalása oka, nem tudjuk. Egyelőre csakugyan rejtély a könyve, s tudományos tisztázásra szorul.”³⁹ Kosztolányi természetesen tekintette a hit, a szokások és az életformák különbségét. Magától értetődőnek gondolta a saját hagyomány megőrzésének és szabad kifejezésének a jogát. A *Mi, huszonötézeren* és a *Szív* című írásában ezért vállalt sorközösséget a galíciai menekültekkel, a hangsúlyt a befogadásra, az idegenség tapasztalatának elsajátítására helyezve. E távlatból valóban értelmezhetetlennek látszott a tömeges és gyors beolvadást szorgalmazó javaslat.

³⁶ *A zsidókérdés...*, i. m., 52.

³⁷ ANTAL Sándor, *A magyar zsidóság jövődjéje, vagy: Felelet dr. Ágoston Péter nagyváradai jogtanárnak*, Nagyvárad, „A szerző kiadása”, 1917, 4.

³⁸ KOSZTOLÁNYI, *Szécsényes riport...*, i. m., 172.

³⁹ Uo.

Ágoston úgy vélte, hogy az antiszemitizmusnak nincs szüksége semmiféle konkrét okra, és „ezek hiányában sem múlik el”.⁴⁰ Az érzület megváltoztatására nem elég az ész és a belátás. Ehhez hasonló vélemény körvonalazódik Kosztolányi korábbi keltezésű *Éjszaka a vonaton* című újságcikkében. Kosztolányi szemében a zsigeri megnyilatkozás kiszabadul a beszélő ellenőrzése alól. Az üres szócséplés, a jelentéshiányos retorikai formák kényszeres ismétlése olcsó kárpótlást nyújt a sérelmet szenvedett felhasználók számára. Ahogy a kórusba beleolvad az énekesek hangja, úgy veszti el személyiségének a körvonalait az egyes ember a tagolatlan nyelv morajlásában. Jellemző, hogy éjszaka a vonaton a sötétség leple alatt zajlik ez a társasjáték. Az ellenséges megnyilatkozáshoz nem kapcsolódik arc. A gyűlöletbeszéd azonban, bármi legyen is az, szellemi károkat okoz. A testi, illetve lelki betegségeket kiváltó kórokozók teljes hasonlatával ugyanakkor nem él Kosztolányi. A tükörszerű egyensúly megbontásával azt sugalmazza, hogy az ember kevésbé képes előítéletek és reflektálatlan ideológiai örökségek hatásának ellenállni, mint a szerveit belülről támadó bajoknak. A közlésmód, a választott retorikai alakzat a történelemben élő emberről alkotott írói szemléletet összetettségét közvetíti. Az író helyzetjelentése a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt értékítéletet fogalmaz meg: „Végtelen, csúnya éjszaka.”⁴¹

Kosztolányi meggyőződése szerint a kultúraalkotó teljesítmény olyan érték, amely feltétlen tiszteletet érdemel, függetlenül attól, ki hova tartozik. A vonaton Verhaeren *La Belgique sanglante* (A vérző Belgium) című könyvét tartja a kezében. A belga író, akinek a hazája hadat visel a németekkel, képes felülemelkedni a történelmi helyzeten, s elismeréssel szól a német kultúráról, amelynek gyarapításához magától értetődően zsidó résztvevők is hozzájárultak. Értékközpontú szemléletének köszönhetően képes felfedezni az ellenségben a barátot. Ezzel szemben az antiszemitizmus megszállottjai a barátjukat tekintik ellenségnek. Legalábbis a fülke homályában, arctalanul, éjszaka a vonaton.

Végezetül, történelem és retorika viszonyának a fenti elemzéséből levonható az a következtetés, hogy Kosztolányi különböző retorikai stratégiákat követ háborús írásaiban, sokféle nyelvi szerepet alakít, s ez által a téma megkerülhetetlenségét sejteti. Sőt azt a tétova kérdést sem hárítja el, vajon lehetséges-e egyáltalán a nagy háborúról gondolkodni a zsidóellenesség tárgyalása nélkül. Kosztolányi felülemelkedik az általánosítás bélyegét hordozó zsidó–keresztény szembeállításon, s a zárt beszédrendek szemléleti keretein. Szólamok sokaságát megalkotva azt sugalmazza, hogy meg kell hallani a másik hangját.

⁴⁰ ÁGOSTON, *i. m.*, 56.

⁴¹ KOSZTOLÁNYI, *Éjszaka a vonaton* = K. D., *Füst*, *i. m.*, 240. [*Egyenlőség*, 1916. jan. 2.]